

Хохліна О. Особистісний підхід як методологічний інструментарій забезпечення становлення в людини її індивідуальності / Хохліна О.П. // Індивідуальність у психологічних вимірах спільнот та професій в умовах мережевого суспільства: Монографія колективна / За ред. Л.В. Помиткіної, О.П.Хохліної. – К.: ТОВ «Альфа-ПК», 2019. – С.76-85.

Хохліна О.

ОСОБИСТІСНИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ В ЛЮДИНИ ЇЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

Сучасне розуміння особистісного підходу визначили ще в 50-60-ті роки минулого сторіччя представники гуманістичної психології (К. Роджерс, А. Маслоу, Р. Мей та ін.). Згідно їх поглядів, до людини, її вивчення та розвитку слід підходити як до особистості, яка характеризується цілісністю, унікальністю, неповторністю “Я”.

Відмічається, що особистісний підхід означає визнання цілісності головного об’єкта вивчення психології – людини, як зі сторони її психічної організації, так і зі сторони її взаємодії з об’єктивним світом - діяльності. Цілісність психіки (у першу чергу як свідомості) та діяльності людини фокусуються у понятті «особистість». Відповідно до особистісного підходу, жодне психічне явище, будь то процес, стан чи властивість, що проявляється в діяльності, а відповідно, й сама ця діяльність та її елементи – дії і вчинки, не можуть бути правильно зрозумілі без врахування їх особистісної обумовленості (В.В. Никандров).

Розумінню особистісного підходу у вітчизняній психології сприяли дослідження С.Л. Рубінштейна, Л.І. Божович, Н.С. Лейтеса, К.К. Платонова, В.А. Крутецького, І.Д. Бежа, В.В. Рибалки, Б.О. Федоришина, Е.О. Помиткіна та ін. На їх думку, розгляд кожної окремої психічної властивості має здійснюватися в контексті особистості в цілому. Найважливішою ж концептуальною основою особистісного підходу має бути уявлення про особистість як цілісне утворення, що має певну психологічну структуру.

Відповідно до особистісного підходу, людина, її психофізичний розвиток має розглядатися як системне, цілісне, структурно-ієрархічне утворення, що має певну системну психологічну характеристику розвитку впродовж усього життя та системно регулює сукупність діяльностей й актів поведінки в конкретних ситуаціях життєдіяльності, забезпечуючи ефективну взаємодію з об'єктивною дійсністю (В.В. Рибалка).

За С.Л. Рубінштейном, вся психологія людини є психологією особистості. Особистість складає основу, яка визначає трактовку психіки людини загалом. На його думку, психічні процеси та психічні властивості особистості фактично невідривні одне від одного. З одного боку, всі психічні процеси визначаються особливостями особистості, починаючи з відчуття та сприймання, які залежать не лише від діяльності аналізаторів, а від властивостей самої особистості, від її сприйнятливості, вразливості; з другого – кожний вид психічних процесів в процесі діяльності стає її властивостями. Індивідуально-типологічні особливості психічних процесів – це вже психічні властивості та особливості особистості цих процесів.

Щодо розуміння особистісного підходу у педагогіці важливими є думки, наведені у працях І.С. Кона, В.А. Крутецького, О.Я. Савченко, В.Е. Чудновського та ін. Так, О.Я. Савченко відмічає, що суть особистісно орієнтованого навчання полягає в організації навчання на засадах глибокої поваги до особистості вихованця, врахування особливостей індивідуального розвитку, ставлення до нього як до свідомого відповідального суб'єкта навчально-виховної взаємодії; передбачає формування цілісної особистості, яка усвідомлює свою гідність і поважає інших людей.

І.С. Кон зауважує, що вчитель не зможе повноцінно виховувати школяра, якщо він не побачить в дитині особистісно ціннісне, цікаве, що властиве лише їй. А формування ж будь-якої складової розвитку, відповідно до особистісного підходу, передбачається в контексті особистості, її формування в цілому. Так,

наприклад, найбільш ефективним засобом розвитку здібностей дитини є формування у неї певної структури особистості (В.Е. Чудновський), тобто здійснювати вплив на здібності потрібно через особистісний фактор. На думку Б.О. Федоришина, ті чи інші особливості прояву психічних функцій відбиваються в особистісній структурі, а остання впливає на розвиток і прояви тих чи інших психічних функцій.

У цілому ж, як показує вивчення проблеми, особистісний підхід у психології та педагогіці передбачає наступні кроки: 1) виявлення та розкриття можливостей дитини; 2) становлення у неї свідомості та самосвідомості, допомогу в усвідомленні себе як особистості, своїх можливостей; 3) розвиток її особистості та психофізичних можливостей; 4) сприяння особистісно значущим її самовизначенню, самореалізації та самоствердженню.

Особистісний підхід розглядається як методологічний інструментарій у роботі науковця та практика. У цьому плані, за В.В. Рибалкою, він складається з: концептуального уявлення про особистість; комплексної психодіагностики якостей особистості; концептуальної інтерпретації отримуваних при цьому даних; комплексу методів цілісного, всебічного розвитку якостей особистості; умов цілісної реалізації цих якостей у відповідних видах спільної діяльності та соціальної поведінки.

На думку В.В. Рибалки, особистісний підхід може бути представлений двома тенденціями: 1) особистісно доцентрованою та 2) особистісно-відцентрованою. Особистісно-доцентрована тенденція виявляється у визначенні глибинної системно-психологічної сутності особистості. Особистісно-відцентрована тенденція представлена різними видами особистісно орієнтованих підходів, які виявляються в зорієнтованості на окремі особистісні якості в цілісному особистісному контексті. Це застосовується щонайперше в освіті з її особистісно орієнтованими підходами у вихованні, навчанні, професійній підготовці тощо.

Як складові особистісного підходу у психолого-педагогічній науці та практиці розглядаються індивідуальний та віковий підхід.

Індивідуальний підхід полягає в тому, що у дослідженні і навчально-виховній роботі необхідно враховувати індивідуальні особливості кожної людини, які визначають її індивідуальність, неповторність. С.Л. Рубінштейн зазначає, що лише за умови знання та врахування індивідуальних особливостей кожної людини можна забезпечити найбільш повний її розвиток та застосування її творчих можливостей та сил. Індивідуальний підхід до кожної дитини, кожного учня є однією з основних вимог правильно побудованого процесу виховання та навчання. Узагальнення даних досліджень С.Л. Рубінштейна, Б.Г. Ананьєва, Л.С. Виготського, Г.С. Костюка, В.С. Мерліна, В.В. Рибалки та ін. показують, що до індивідуальних особливостей відносяться:

1). Особливості, що визначаються базовими якостями індивіда як природної істоти. Б.Г. Ананьєв ці якості поділяє на: первинні та вторинні. Первинні складають: а) індивідуально-типологічні - конституційні (особливості фізичної будови індивіду), нейродинамічні (особливості діяльності нервової системи), білатеральні (особливості функціональної геометрії тіла у вигляді симетрії та асиметрії); б) вікові та статеві. Вторинні складають: органічні потреби, темперамент, задатки.

У психології найпоширенішою є думка про те, що на психічному розвитку, його індивідуальних особливостях позначаються такі індивідні властивості, як: сформованість та функціонування головного мозку, особливостям нервової системи (щонайперше особливості нервових процесів збудження та гальмування), сформованість та особливості функціонування аналізаторів, стан здоров'я.

2). Особливості, які визначаються належністю людини до різноманітних неповторних соціальних утворень: сім'ї, общин, соціальних груп, націй, народів, держав, релігій тощо. Так, О.Г. Асмолов відмічає, що якості, які є характерними

для індивідуальності особистості, її «Я» - це історико-культурне утворення, яке стає тим виразніше, чим більш розвинутою є соціальна система, у якій проходить життя особистості та її становлення.

3). Особливості, які визначаються її статусом, соціальними ролями, авторитетом, рангом тощо. Особлива роль у становленні особистості відіграє засвоєння соціальних ролей - відповідних прийнятим нормам способів поведінки людини залежно від її статусу в суспільстві, в системі міжособистісних стосунків. Кожна людина входить до різноманітних соціальних груп, де вона займає певне положення – статус – конкретне місце, яке займає вона в суспільстві та яке визначає певні його права та обов'язки. Вирізняються соціальні статуси приписані та досягнуті, природні та професійно-посадові, міжособистісні та офіційні. Особливе значення для становлення особистості, її індивідуальних властивостей має інтегральний статус, тобто той що визначає положення особи у суспільстві. Як інтегральний, базисний статус розглядається професійно-посадовий. Саме соціальним статусом визначається соціальна роль – роль студента, сина, мами, друга тощо, засвоєння відповідних правил виконання яких є умовою соціалізації та становлення особистості.

А.Б. Добрович соціальні ролі поділяє на 1) формальні, 2) внутрішньогрупові, 3) міжособистісні та 4) індивідуальні. Формальна роль - ця поведінка, яку ми будемо відповідно до засвоєних нами очікувань суспільства, виконуючи ту або іншу соціальну функцію. Внутрішньогрупова роль - ця поведінка, яку ми будемо з урахуванням очікувань, що пред'являються нам учасниками соціальної групи на основі взаємостосунків, що в ній склалися. Міжособистісна роль - ця поведінка, яку ми будемо з урахуванням очікувань, що пред'являються нам знайомою людиною на основі стосунків, що склалися між нами. Індивідуальна роль: йдеться про поведінку, яку ми будемо відповідно до власних очікувань.

Слід відмітити, що обставини соціального гатунку, до яких входить широкий діапазон умов зростання (від сім'ї та найближчих референтних груп до навчальних і виробничих колективів, різноманітних соціальних груп і державних інститутів, людської цивілізації в цілому) значною мірою визначають “соціальну ситуацію розвитку дитини” (за Л.С. Виготським) – те особливе сполучення внутрішніх процесів розвитку та зовнішніх умов, які є типовим для кожного вікового етапу та обумовлює динаміку психічного розвитку протягом відповідного вікового періоду, та нові якісно своєрідні психологічні утворення, що виникають на етапі його завершення (Л.І. Божович).

4). Індивідуальні особливості власне психічного розвитку, усіх його складових. Психіка, усі її складові у кожної людини мають індивідуальні особливості прояву. Звісно, що й ці особливості певною мірою визначаються попередньо визначеними чинниками. Але, у свою чергу, вони, як уже сформовані, відносно сталі на певний відрізок часу, якісні характеристики психіки, позначаються на індивідуальності особистості, які важливо враховувати при її вивченні, характеристиці, роботі з нею. Це стосується індивідуальних особливостей протікання кожного психічного процесу:

- відчуття (індивідуальні особливості прояву загальних властивостей відчуттів – якість, інтенсивність, тривалість, емоційний тон; закономірностей відчуттів – пороги чутливості, рівень сенсорної організації та ін.);
- сприймання (індивідуальні особливості прояву загальних властивостей сприймання – цілісність та структурність, вибірковість, константність, осмисленість та узагальненість; типи сприймання – аналітичний, синтетичний, аналітико-синтетичний, емоційний);
- пам'яті (індивідуальні особливості процесів запам'ятовування, збереження, забування, відтворення; співвідношення запам'ятовування та забування, обсягу, точності, мобілізаційної готовності; домінуванням видів (1) за змістом: оразна, словесно-логічна, рухова, емоційна; 2) за часом між запам'ятовуванням та

- відтворенням матеріалу: короткочасна, довготривала, оперативна; 3) за метою: мимовільна, довільна; 4) за способом запам'ятовування: механічна, смислова);
- уявлення (індивідуальні прояви наочності, фрагментарності, узагальненості та ін.; домінування видів уявлення (1) за походженням: що виникли на основі відчуття та сприймання, уяви, мислення; 2) за ступенем узагальненості: одиничні та конкретні, загальні, схематичні; 3) за аналізаторами, з якими пов'язане виникнення уявлень: зорові, слухові тощо; 4) за ступенем вольових зусиль: мимовільні, довільні);
 - мислення (сформованість компонентів мислення: змістовий, операційно-організаційний, емоційно-мотиваційний; домінування видів мислення (1) за змістом: наочно-дійове, наочно-образне, словесно-логічне; 2) за характером задач, що розв'язуються: теоретичне, практичне; 3) за ступенем розгорнутості: аналітичне, інтуїтивне; 4) за ступенем новизни: репродуктивне, продуктивне); властивості мислення: узагальненість, усвідомленість, самостійність, стійкість, гнучкість, широта, глибина, швидкість, продуктивність, критичність; стиль мислення (аналітичний, синтетичний, ідеалістичний (інтуїтивний), прагматичний, реалістичний);
 - мови та мовлення (сформованість мовлення; мовленнєві властивості: відображення в мовленні особистісних властивостей та особливостей психічних процесів; стиль мовлення: неорганізований розмовний, образно-емоційний, науково-діловий);
 - уяви (домінування видів уяви (1) за ступенем активності суб'єкта: активна, пасивна; 2) за ступенем новизни: відтворювальна, творча; 3) за метою: мимовільна, довільна); властивості уяви: яскравість образів, реальність образів, ступінь організованості);
 - уваги та волі (сформованість довільної уваги; властивості уваги: концентрація, стійкість, обсяг, розподіл, переключення, вибірковість; сформованість довільної та вольової дії та конкретно вольових дій (за формою прояву; за ступенем

самостійності; за характером спрямованості; здатність до вольових зусиль, сформованість вольових якостей);

- емоційної сфери (особливості протікання афекту, власне емоцій, почуттів, настрою, стресу, фрустрації; здатність до емоційної саморегуляції).

Ще більшою мірою індивідуальність людини визначається особливостями складових особистості:

- самосвідомості, представлені у видах, рівні самооцінки та рівні домагань, Я-концепції, сформованості її складових (когнітивний, емоційний, оцінновольовий або поведінковий) та співвідношення видів (реальне Я, ідеальне Я, динамічне Я, фантастичне Я);
- спрямованості, представленої у потребах та різноманітних спонукках (спонуканнях) – усвідомлених (або мотивах), зокрема: життєвих цілях та планах, інтересах, ідеалах, світоглядів, переконаннях тощо; та малоусвідомлених чи неусвідомлених (потяг, бажання, установка); ціннісних орієнтаціях, які в них проявляються;
- здібностей загальних (зокрема рівня інтелекту, науковості, психологічної готовності до діяльності) та спеціальних;
- характеру – його рис (емоційні, вольові, інтелектуальні; моральні; пов'язані зі спрямованістю особистості (зі ставленням до навколишнього світу, до діяльності, до інших людей, до себе, до речей); пов'язані зі сторонами діяльності (мотиваційні, інструментальні); генералізовані й центральні (за Олпортом); конгруентність чи нонконгруентність рис характеру; акцентуації характеру;
- темпераменту – його типу, індивідуального стилю діяльності (тип та сформованість).

Говорячи про необхідність при вивченні особи та роботи з нею враховувати особливості прояву складових психіки, слід враховувати й те, що ці особливості залежать від особистості як індивідуальності – загального складу індивідуальності, загального розвитку особистості, перетворення психічних процесів у дії та операції, що свідомо регулюються. У реальному житті

особистості всі сторони її психічного складу, переходячи одна в одну, утворюють нерозривну єдність. Ця єдність загального психічного складу завжди має індивідуальний характер, що торкається питання не лише про міжіндивідуальні, а й внутрішньоіндивідуальні відмінності (С.Л. Рубінштейн). Так, кожна людина не лише відрізняється від інших, але вона сама у різні моменти живе та діє на різних рівнях та досягає різних висот. І чим більші можливості людини та рівень її розвитку, тим більшою буває амплітуда таких коливань.

З індивідуальним підходом до вивчення та формування особистості щільно пов'язаний віковий підхід, який передбачає врахування особливостей становлення в особі окремих складових психіки та психофізичного розвитку загалом на певному віковому етапі. Адже психічний, в тому числі й особистісний, розвиток відбувається гетерохронно, тобто нерівномірно у часі щодо його складових. Кожний віковий етап характеризується виникненням своїх психічних новоутворень (Л.С. Виготський) – тих новоутворень, які характеризують суть кожного віку. Під віковими новоутвореннями слід розуміти той новий тип будови особистості та її діяльності, ті психічні і соціальні зміни, які уперше виникають на цьому віковому етапі та які в найголовнішому та найбільш основному визначають свідомість людини, її ставлення до середовища, її внутрішнє і зовнішнє життя, увесь хід розвитку в цей період. Так, наприклад, відчуття дорослості виникає у дитини підліткового віку; цей віковий етап характеризується й інтенсивним формуванням самосвідомості.

Говорячи про вікові особливості розвитку психіки, доречно навести міркування Д.Б. Ельконіна про чергування вікових періодів, які відповідають за становлення емоційно-потребової та інтелектуальної сфер: зокрема у немовля розвивається щонайперше емоційно-потребова сфера, у дитини раннього дошкільного віку – інтелектуальна, у дошкільника - емоційно-потребова, у дитини молодшого шкільного віку – інтелектуальна, у дитини підліткового віку - емоційно-потребова і т.д.

Слід сказати й про наявність в онтогенетичному розвитку людини сензитивних періодів, які є найбільш сприятливими для розвитку певної психічної функції. Так, відмічається, що сенситивним періодом для здатності людини до емоційного спілкування є перші місяці життя; для мовленнєвих здібностей – перші роки життя; для музичних здібностей – 5 років; для здібності до читання – 5-7 років; для абстрактного мислення – 11-12 років; для творчого професійного мислення – 20-25 років (Л.Д. Столяренко).

Отже, відповідно до вікового підходу, вивчення та аналіз психічного розвитку особи має здійснюватися в контексті вікових норм розвитку, її вікових можливостей. Наприклад, деякі показники психічного і фізичного розвитку дітей раннього віку, а саме: довербального і раннього вербального розвитку, розвитку загальної моторики, розвитку дрібної моторики рук; розвитку зорово-моторної координації, наводяться у працях О.М. Мастюкової. Вікові норми розвитку дитини дошкільного віку також представлені у публікації В.В. Тарасун. Норми особистісного становлення за стадіями розвитку, як приклад, знаходимо у концепції Е. Еріксона, а деяких особистісних якостей - у Дж. Блока. Якщо розглядати, наприклад, проблему онтогенетичного розвитку мислення та її видів, то щодо дитини раннього дошкільного віку адекватним буде аналіз її наочно-дійового мислення, для дошкільника – наочно-образного, а вивчення словесно-логічного мислення – починаючи з молодшого шкільного віку. Так само має здійснюватися оцінка можливостей та особливостей розвитку в особи й інших складових психіки відповідно до вікових особливостей.

Література

1. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології / Рибалка В.В. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 204 с.
2. Хохліна О.П. Методологічні й теоретичні основи психології: Навчальний посібник / Хохліна О.П. – К.: Нац.акад.внутр.справ, 2014. – 232 с.
3. Хохліна О.П. Проблема методологічних підходів у психології / Хохліна О.П. // Юридична психологія. - 2018. - №1 – С.7-19.